

Леся Чміль, Наталя Хамайко

ВИРОБНИЧИЙ ОСЕРЕДОК XVII – XIX СТОЛІТТЯ В УРОЧИЩІ ГОНЧАРІ М. КИЄВА

Стаття розкриває особливості гончарного виробництва Києва в XVII–XIX ст. на основі матеріалів археологічних досліджень 1974–2007 років експедицій Інституту археології НАНУ, якими тут було розкрито цілий ряд гончарних горен, розташованих в урочищі Гончарі.

Ключові слова: *горно, гончарний осередок, кераміка, полив'яний розпис, неполив'яний розпис, підполив'яний розпис, цегла, глина.*

Статья раскрывает особенности гончарного производства Киева в XVII–XIX вв. на основе материалов археологических исследований 1974–2007 годов экспедиций Института археологии НАНУ, которыми здесь было раскрыто целый ряд гончарных горнов, расположенных в урочище Гончары.

Ключевые слова: *горн, гончарный центр, керамика, глазурованная роспись, неглазурованная роспись, подглазуванная роспись, кирпич, глина.*

The paper reveals the peculiarities of Kyiv pottery production in 17th–19th centuries based on 1974–2007 years of archaeological data of Institute of Archaeology NASU expeditions that there discovered a number of potter's furnace, located in the Honchary site.

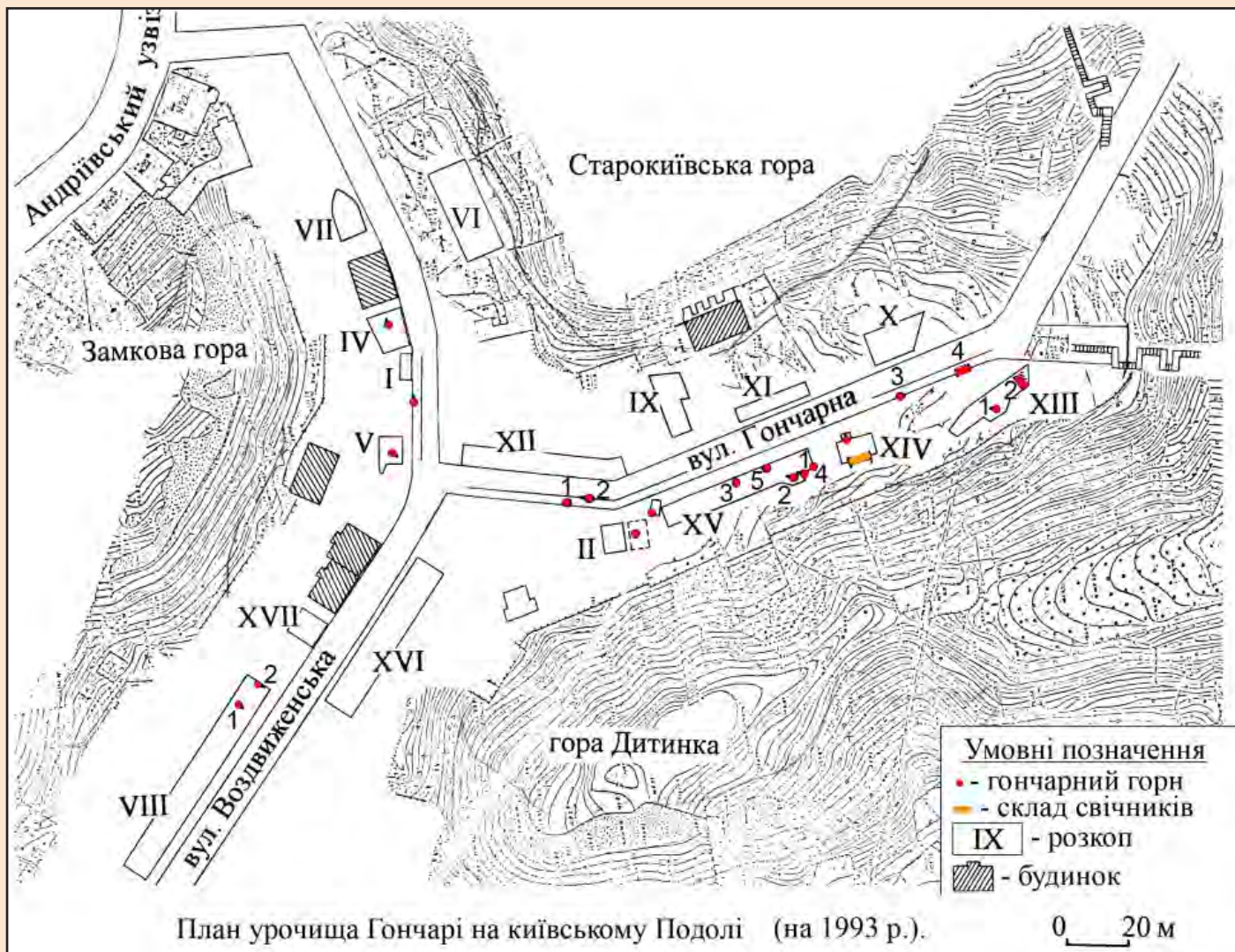
Keywords: *kiln, pottery, glazed, unglazed, underglazed painting, ceramic, brick, clay.*

Гончарне виробництво Києва в XVII–XIX ст. зосереджувалося в урочищі Гончарі. Географічно воно розташоване впритул до Київського Подолу і затиснуте між київськими горами з виходом на вул. Верхній Вал у нижній частині і на вул. Андріївський узвіз у верхній. Виробничі комплекси виявлено в яру між горами Старокиївською та Дитинкою (вул. Гончарна) і у верхній частині яру під Замковою горою (вул. Воздвиженська) (іл. 1).

Гончарні горна вперше в цьому районі 1974 року виявив М. Сагайдак. У розкопі по вул. Гончарній, 8 було досліджено «комплекс гончарних печей» (2 шт.) [5, с. 214–215]. Звітна документація, на жаль, не збереглася, і більш точних даних немає. Наступні дослідження проводилися в 1987–1993 роках експедицією ІА НАНУ під керівництвом Г. Івакіна. У результаті цих розкопок виявлено 18 горен різного ступеня збереженості [2–4; 6–10; 20, с. 292–296].

Проводилися дослідження і у 2002–2004 та 2007 роках, у результаті яких виявлено ще 9 горен, 3 з яких було досліджено вже повторно [12]. Таким чином, загальна кількість зафіксованих горен на цій території сягає 26. Позаяк передбачалася музеєфікація горен, то деякі з них розчищалися лише частково; крім того, кілька горен не вдалося повністю дослідити з технічних причин. Ще кілька можна було лише зафіксувати в будівельних траншеях, викопаних екскаватором.

Горна, досліджені в 1989–1993 роках, на даний час найбільш повно опрацьовані. За класифікацією О. Бобринського всі вони відносяться до I класу – з вертикальним рухом розжарених газів [1, с. 97]. Переважна більшість – це двох'ярусні, округлі в плані споруди, з опорною перегородкою (козлом) та периферійною топкою (лише один горно овальної форми) (іл. 2–4, 7–11). Діаметр горен – від 1,50 м до 1,85 м, до-

Іл. 1. План урочища Гончарі на київському Подолі

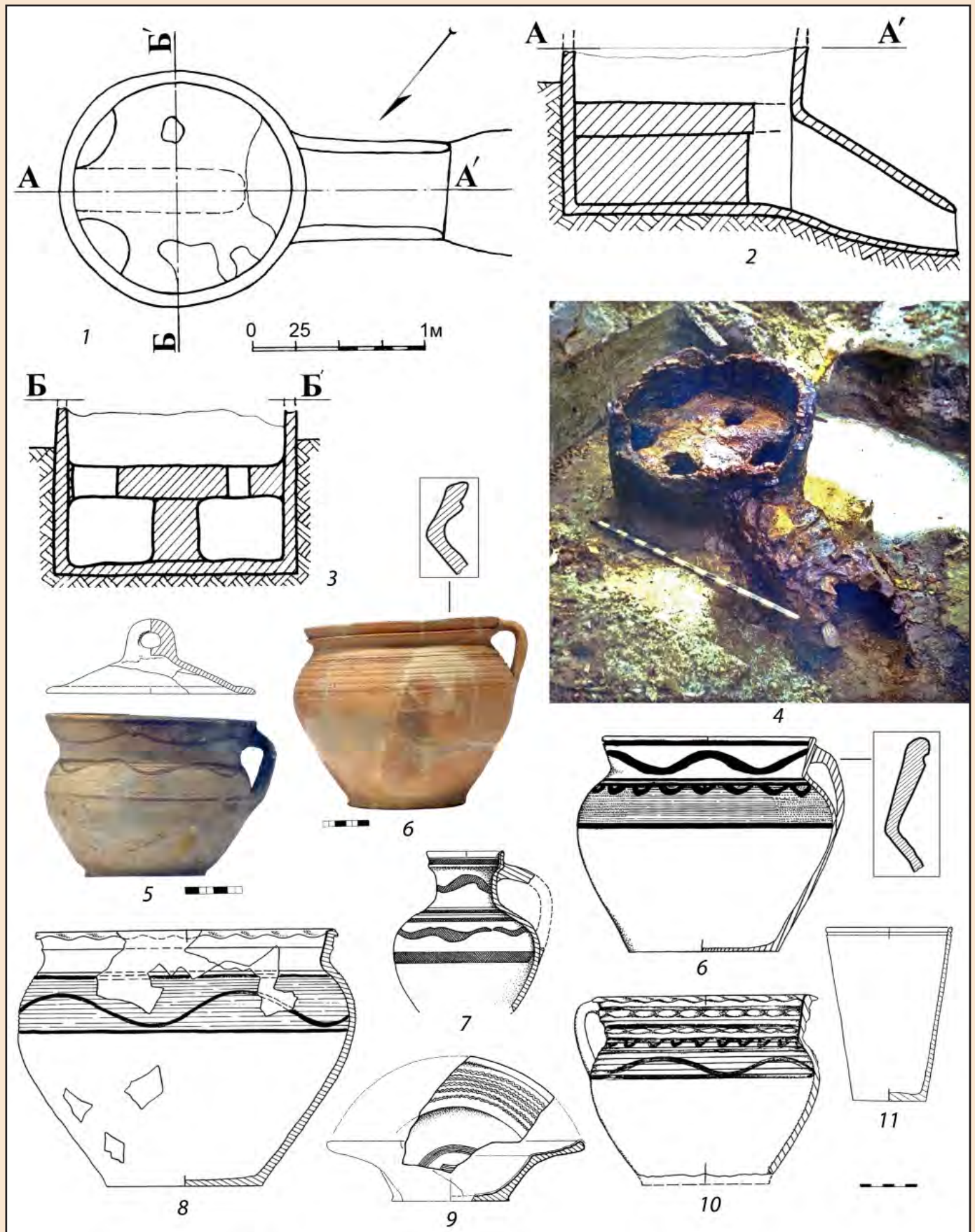
вжина топки – 0,85–1,40 м, лише в горні 2 з розкопу VIII зафіксовано топку завдовжки до 2,30 м, яку можна віднести до топкового каналу з тяговою функцією (за класифікацією О. Бобринського) (іл. 7: 11). Черінь (горизонтальна перегородка між опалювальним і топковим блоками) переважно плитковий, лише в горна 1 з розкопу VIII нижня його частина збудована у формі арок (які в сучасному гончарстві мають назву «сльоси») (іл. 7: 6). Кількість, розміри та форма вертикальних жаропровідних каналів різні. Дучок (невеликих отворів) було від 5 до 28 шт. У трьох горнах зафіксовані прогони (великі отвори біля топки), а в 1 – поріг (неповністю сформований черінь) (іл. 8: 1).

Горни вкопано в материк, з використанням природних схилів гір Замкової та Дитинки. У деяких випадках фіксувалась яма для горна і для топки. Стінки горен збережені на висоту до 1,25 м, що, можливо, приблизно фіксує висоту заглибленої частини (кабиці), адже наземна частина (клубук) руйнувалася. Притопкові ями (пригребиці) зафіксовано лише в трьох випадках. У двох із них це власне проходи до горен, викопані в материковій глині по ширині топки.

Усі горни цегляні, розмір цегли різний: 4×12×29; 6×14×25; 7×15×30 см. У кількох випадках відмічено будівництво із сирцевої цегли: горно 1 розкопу VIII, горно 3 розкопу XV (повністю сирцевий

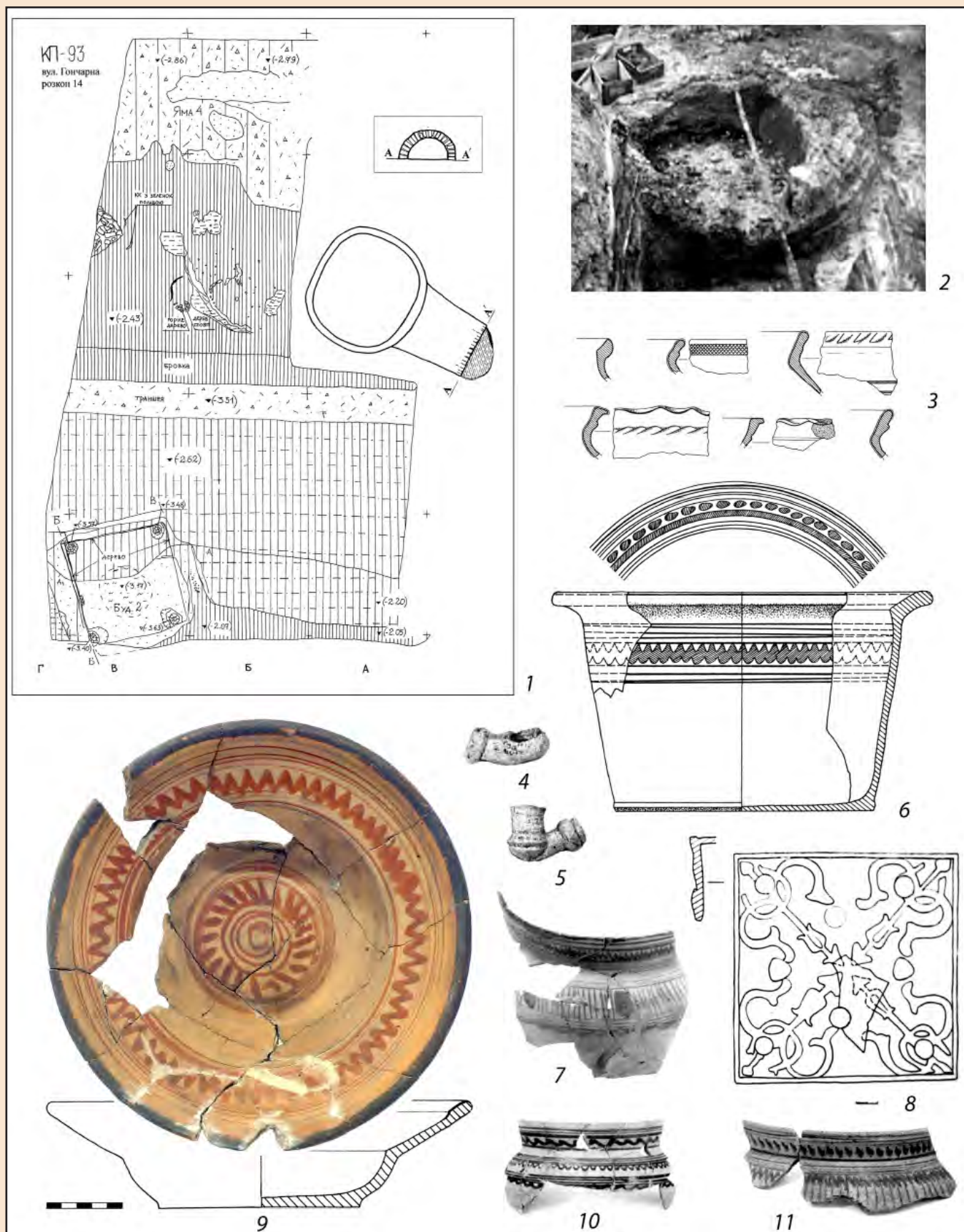
*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

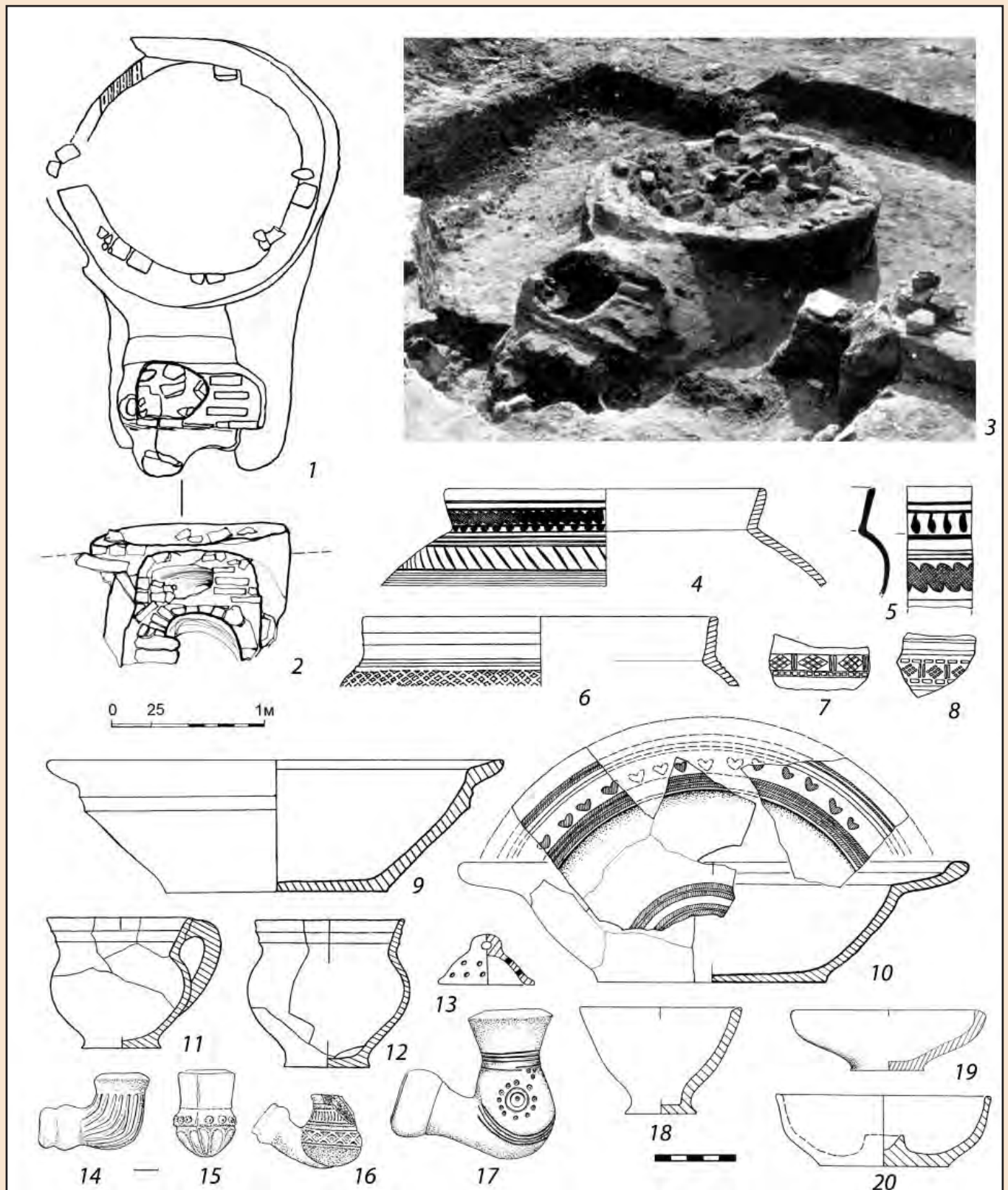
Іл. 2. Горно з розкопу V та кераміка із його заповнення

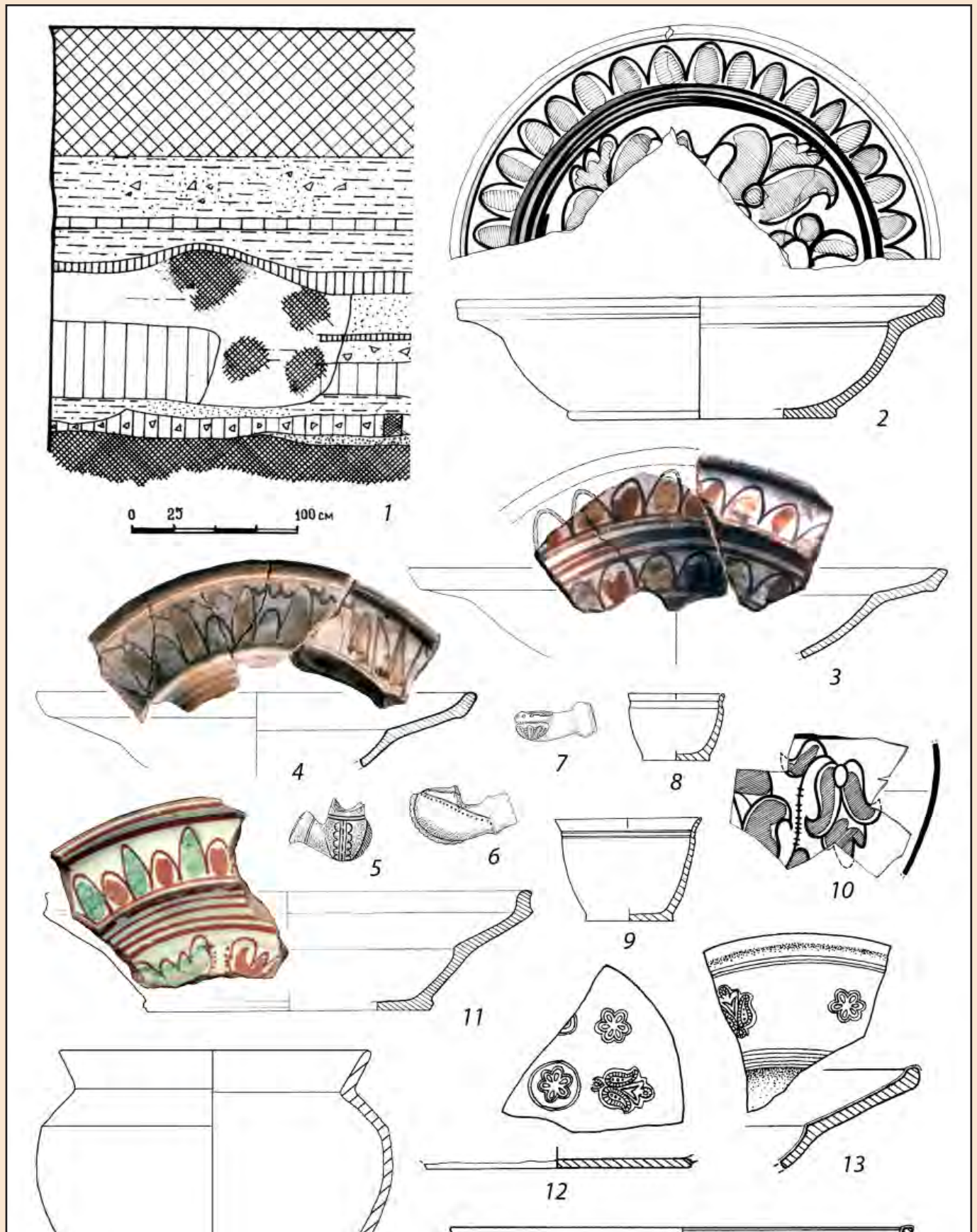
Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus

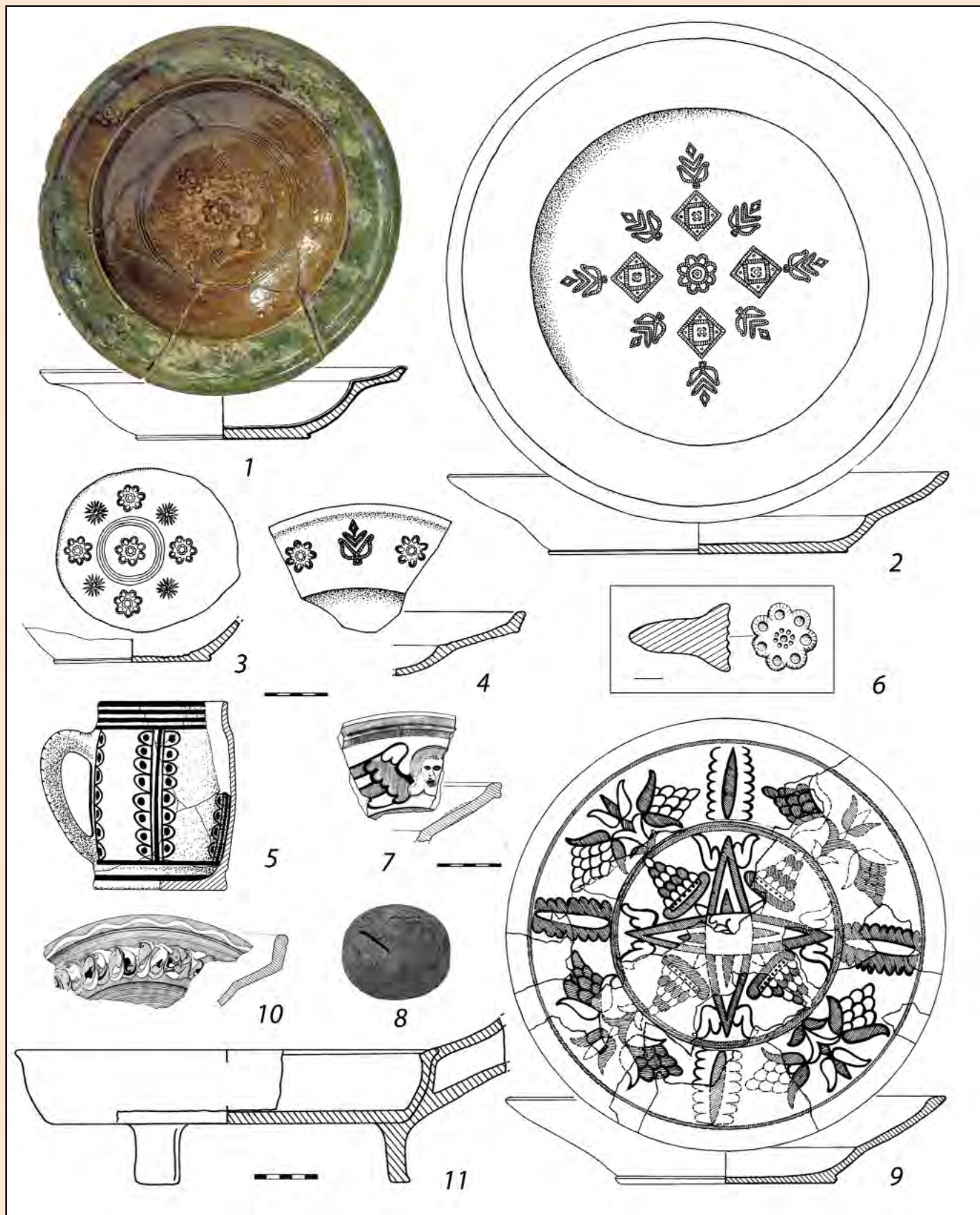
Іл. 3. Розкоп XIV: 1 – план, 2 – вигляд горна, 3 – вінець горщиків із гумусованого шару, 4–11 – кераміка із заповнення горна, будівлі 2 та ями 4

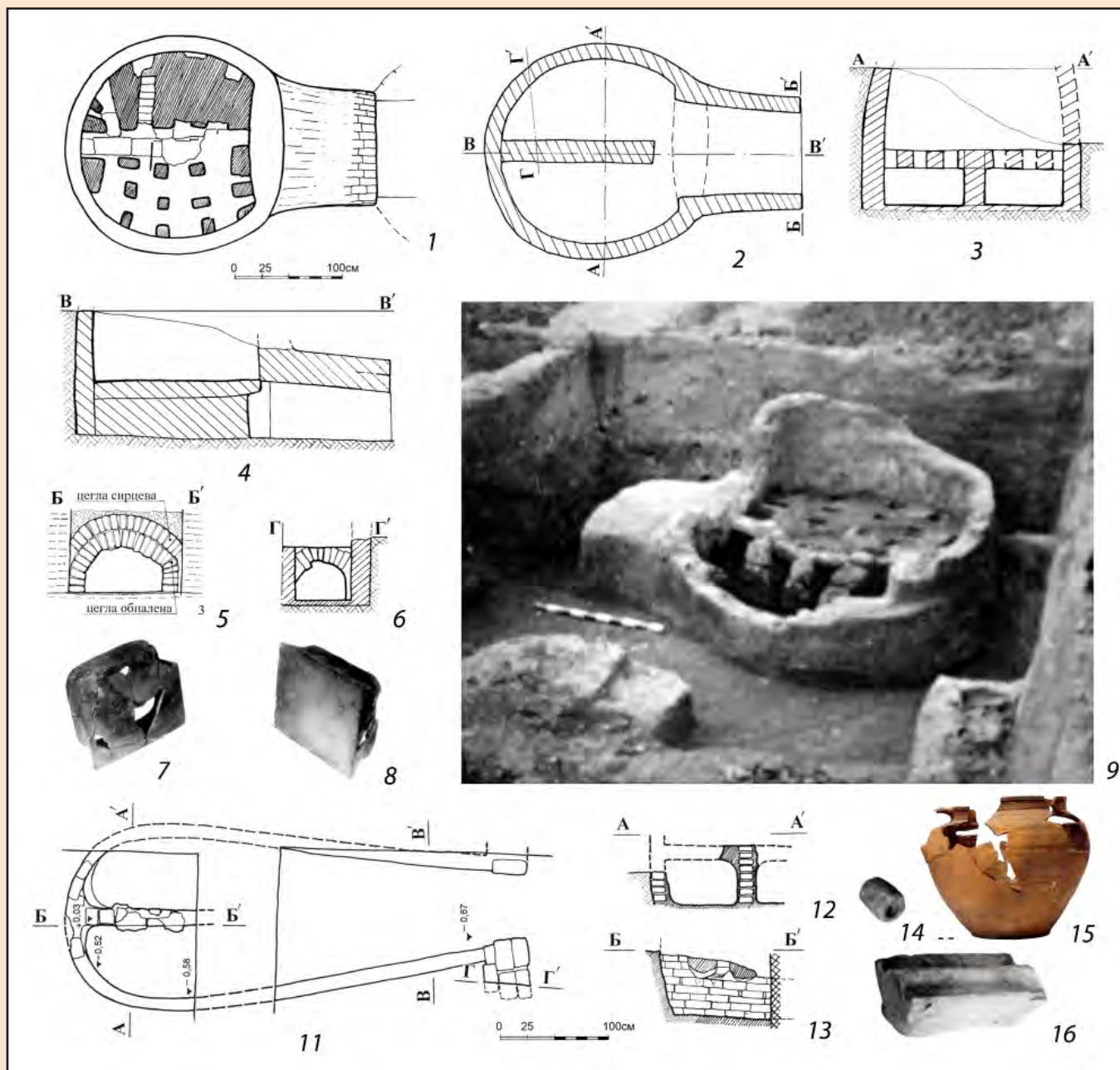
Іл. 4. Розкоп IV: 1-3 – горно, 4-10, 13-20 – кераміка з культурного шару біля горна, 11, 12 – посудини із заповнення горна

Іл. 5. Горно в траншеї 3 по вул. Воздвиженській: 1 – стратиграфічний розріз траншеї, 2–15 – кераміка із заповнення горна

Іл. 6. Кераміка із заповнення ям 1 і 2 в траншеї 3 по вул. Гончарній (1–5), з культурного шару розкопу XV (7–9) та траншей по вул. Гончарній (10, 11), глиняний штамп із розкопу XII (6)

Іл. 7. Горна з розкопу VIII: 1–6, 9 – горно №1, 7–8 – кахлі із його заповнення, 11–13 – горно №2, 14–16 – кераміка з горна

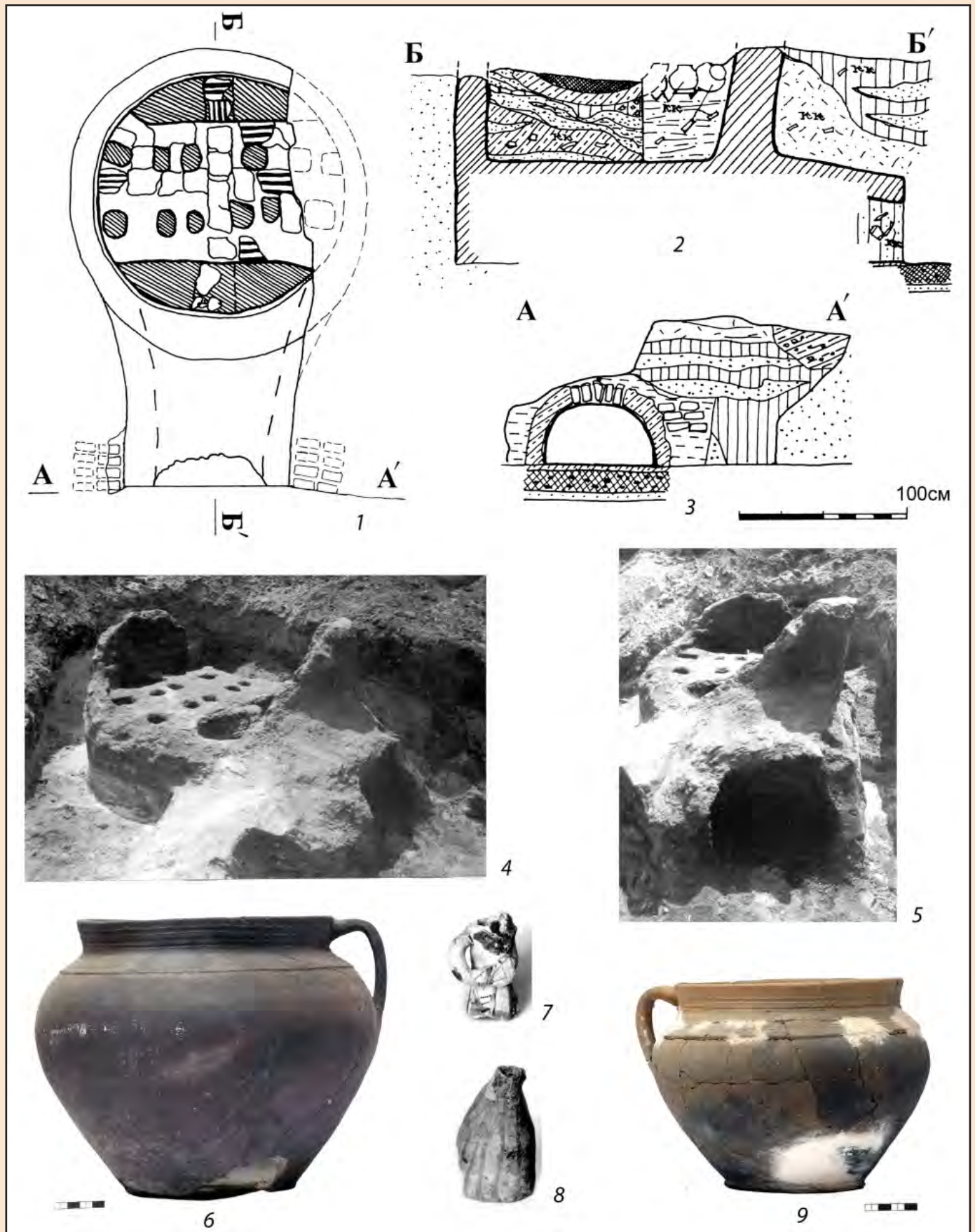
недобудований), частина кільцевої стіни із сирцю в три ряди на розкопі VIII (іл. 9: 1). Іноді в кладку вмуровано камінь (у стінки) та кахлі (у черинь). Продукція цих горен – посуд, люльки, іграшки, кахлі.

Два горна різняться за розмірами й конструкцією. Але через фрагментарність досліджень та погану збереженість повністю визначити їхні конструктивні особливості не вдалося. Один з них фіксувався в

стінці траншеї по вул. Гончарній як прямокутний в розрізі об'єкт завдовжки 4 м, з обпаленими стінками, на висоту понад 1 м. У середині заповнений цеглою та печиною. Фрагмент цегляної кладки з вмурованою кахлею без орнаменту фіксувався лише в нижній частині (іл. 9: 3). Судячи з розмірів, він, можливо, відноситься до прямокутних у плані горен, але внутрішня конструкція не зрозуміла. Друге горно розміщене не-

Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаєм стільки, скільки помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus

Іл. 8. Горно з розкопу XIII та кераміка із його заповнення

подалік від першого, у розкопі XIII. Розчищено лише частину 4,5×2,5 м, у висоту на 0,3 м, зафіксовано 5 паралельних «козел» (?) із цегли (іл. 9: 2). Можливо, ці горна призначалися для випалу будівельної кераміки (цегли, черепиці), посуду в їх заповнені та поряд не виявлено, у другому горні траплялися фрагменти черепиці.

Крім горен, в урочищі було зафіксовано й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом: склад глини, невеликі будівлі, імовірно, господарського призначення, ями – місця викиду браку. У розкопі XIV досліджено будівлю-склад, заповнену великою кількістю однотипних свічників. Загалом з виробничих комплексів походить величезна кількість керамічного матеріалу – різноманітний посуд, люльки, іграшки, свічники, кахлі, архітектурні прикраси, грузила, димарі (?) тощо. Виявлено також кілька глиняних речей виробничого призначення – штамп для декорування посуду, підставку для випалення люльок, форму для архітектурної прикраси. Ці матеріали частково вводились до наукового обігу різними дослідниками [11; 13–19].

У 1989 році було зроблено невдалу спробу взяти монолітом горно із розкопу V і вивезти його до заповідника «Стародавній Київ». Під час піднімання горно розвалилося. У 1993 році кілька горен було законсервовано (засипано піском, накрито руберойдом та дошками) і передано зазначеному заповіднику для подальшої музеєфікації. Але її проведено не було, і тривалий час урочище було пусткою й заростало чагарниками. Зрештою, на початку 2000-х років тут почалося будівництво, але без погодження із заповідником та Інститутом археології. Як результат, більшість зі збережених горен були винесені екскаватором.

У 2002–2004 та 2007 роках експедицією Інституту археології НАНУ під керівництвом М. Сагайдака велися роботи з археологічного нагляду за будівельними роботами в урочищі Гончарі-Кожум'яки. Завдяки ним вдалося дослідити невелику ділянку по вул. Гончарній у районі розко-

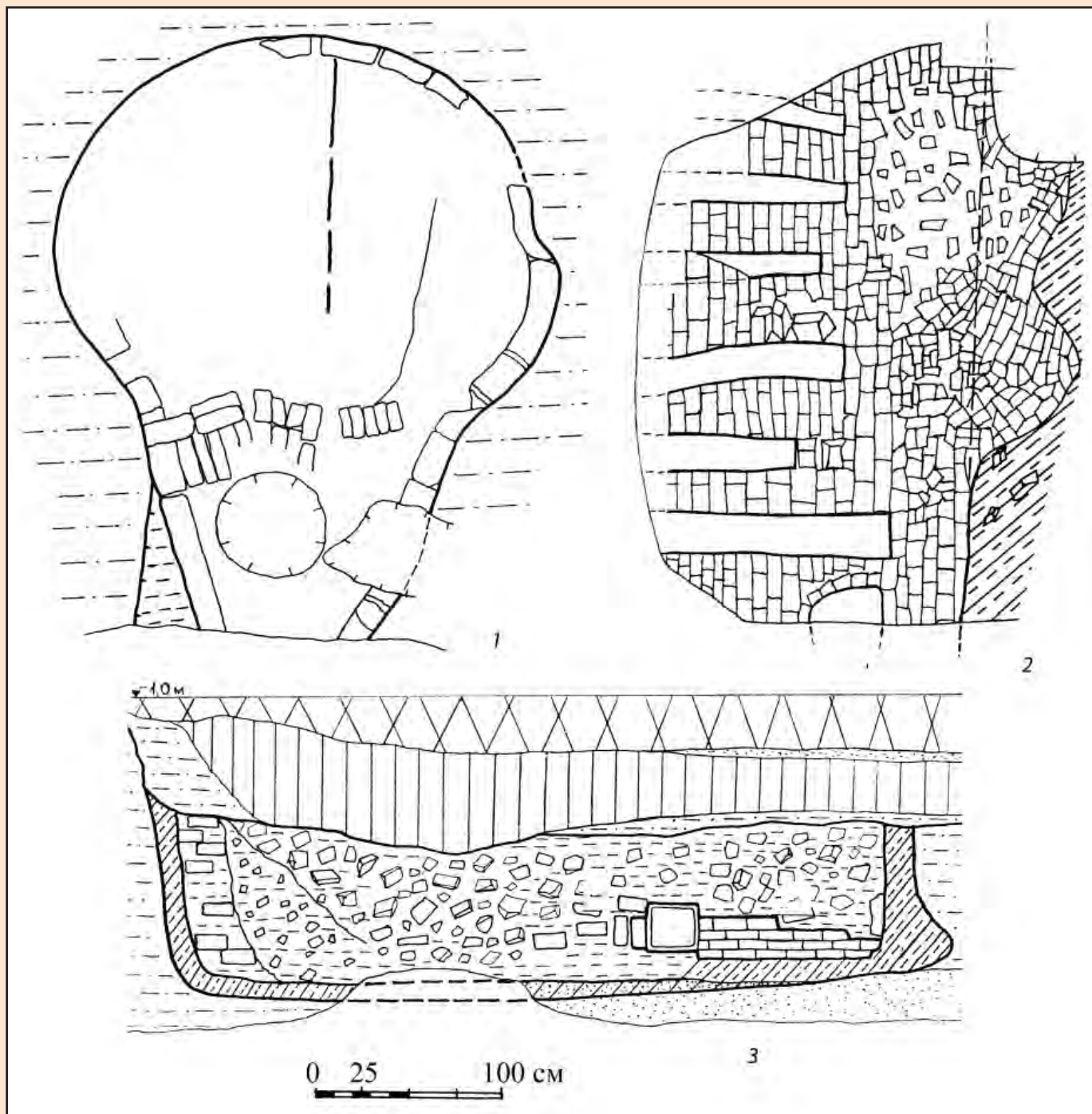
пу XV 1993 року, а також зафіксувати залишки горна у верхній частині вул. Воздвиженської.

У 2002 році роботи проводилися в межах будівельного котловану по вул. Гончарній, 12–16. Це територія розкопів XIV та XV 1992–1993 років та проміжку між ними. Котлован досліджувався частково у зв'язку з тим, що культурні нашарування в його центральній частині було знищено підвалом будинку XIX ст. Розкоп розташовувався майже впритул до західного схилу гори Дитинки. Він виявив кілька об'єктів, пов'язаних із виробництвом кераміки: 7 різночасових горен, кілька господарських ям та склад свічників, який почали досліджувати у 1992–1993 роках [12].

Горно 1 зафіксовано у вигляді спланованого ще в давні часи завалу обпаленої глини у вигляді розвалу тіла горна висотою близько 1 м і в основі завширшки близько 3 м (іл. 10: 1). Стратиграфічно воно було найбільш раннім серед решти й основою розташовувалося безпосередньо на материку. Очевидно, воно було зруйноване внаслідок виробленості та сильного перегорання.

Горна 2 та 3 зафіксовано в перерізі. Обидва досліджено частково – уціліли лише їхні врізані в гору частини (іл. 10: 1). У горні 2 – задня частина його нижньої топкової камери, залишки череня та опорна стінка-козел. У горні 3 – бокова частина та топковий канал. Верхні частини горен було зруйновано ще в давнину. Стінки та козли було складено із саморобної цегли (25–30×12–15×8–10 см) на глиняному розчині. Зовні горни обмазані глиною. Черинь двошаровий, завтовшки 15–20 см, з дучками діаметром близько 15 см. Обидва горна синхронні й розташовані одне від одного на відстані 1 м. Обидва врізані у схил гори.

Горна 4 та 5 збереглися краще. Горно 4 представлено нижньою частиною (іл. 10: 2). Склепіння та стінки зруйновані. Воно мало підковоподібну форму і було складене, як і інші, із саморобної цегли на глиняному розчині. Розміри його становили 2,4×1,8 м. Че-

Іл. 9. Гончарні горна: 1 – сирцевий з розкопу XV, 2 – для випалу цегли з розкопу XIII, 3 – в розрізі траншеї по вул. Гончарній

рінь зроблено із цегли, здебільшого битої, та підмазано глиною. Дучки були підквадратної або підпрямокутної форми, розміром від 15×20 до 20×25 см (іл. 10: 3). У висоту стінки збереглися на 0,8–0,9 м. Топкова камера горна не розбиралася через передбачувану музеєфікацію об'єкта.

Горно 5 було пошкоджено під час будівництва горна 4, яке перерізало його південну частину (іл. 10: 2). Уцілила його задня частина з черенем та топковою камерою, загалом 1,7×1,8 м. Стінка мала сліди ремонту – її укріплено ще одним рядом цегли, здебільшого битої, та підмазано

глиною. Ремонт проведено внаслідок розтріскування початкової стінки. Черинь, як і у горна 4, було викладено з битої цегли та підмазано глиною. Дучки мали форму прямокутників розміром від 10×20 до 20×30 см. У висоту стінки збереглися на 0,8–0,9 м (іл. 10: 3). Стратиграфічно він не набагато пізніший, ніж горна 2 і 3. Обидва горна – 4 і 5 – було вкопано в землю.

Поряд на відстані 2 м на південний схід від горна 4 містилися також парні горна 6 та 7. Вони являли собою єдину конструкцію зі слідами перебудови (іл. 11: 1). Горно 6 більш раннє, розвернуто топковим каналом на північний схід, горно 7, пізніший, – на схід. Досліджено лише топкову камеру конструкції. Вона підовальної форми, розміром 1,9×1,7 м (іл. 11: 2). Форма її належить часу існування горна 7. Від топкової камери горна 6 лишився лише невеличкий фрагмент стінки та козла в східній стіні. Горно 7 було розвернуто на 90° по відношенню до горна 6 (іл. 11: 1–2). Усі деталі конструкції, що заважали при цьому, було знівелювано.

У подальшому планувалося збереження горен як музейних об'єктів силами Комітету з охорони пам'яток історії та культури при Держадміністрації м. Києва. Дослідження було припинено, горна передано заповіднику «Стародавній Київ» для музеєфікації.

Залишки ще одного горна, яке не отримало розкопної нумерації, було виявлено в південній частині котловану (іл. 11: 3). Це, очевидно, горно розкопу XIV, винесене екскаватором. Вдалося дослідити лише частину стіни та череня. Складено горно, як і вищеописані, з такої ж саморобної цегли та підмазано глиною. Заввишки конструкція збереглась на 130 см, а в довжину на 90 см. За залишками вдалося встановити, що топкова камера опускалася на 40 см нижче череня. Інші конструктивні особливості горна відсутні.

Неподалік горна знаходилися залишки зрубної дерев'яної споруди – складу свічників, дослідженого частково

1992 року [8, с. 29–32]. У 2002 році було виявлено її південний кут та частини південно-західної та південно-східної стінок. У куті будівлі містилася велика кількість цілих керамічних світильників та їх розвалів (іл. 11: 4). Також велика кількість їх фрагментів була в заповненні котловану будівлі. Окрім того, тут виявлено велику кількість фрагментів керамічних посудин, кахлів та керамічних елементів декору. За наявними даними споруду було інтерпретовано як склад готової гончарної продукції.

Неподалік були розташовані кілька господарських ям. Одна з них, найбільша, діаметром 1,5 м не містила в заповненні господарського сміття, як решта, тому була інтерпретована як місце вибірки глини для технічних потреб.

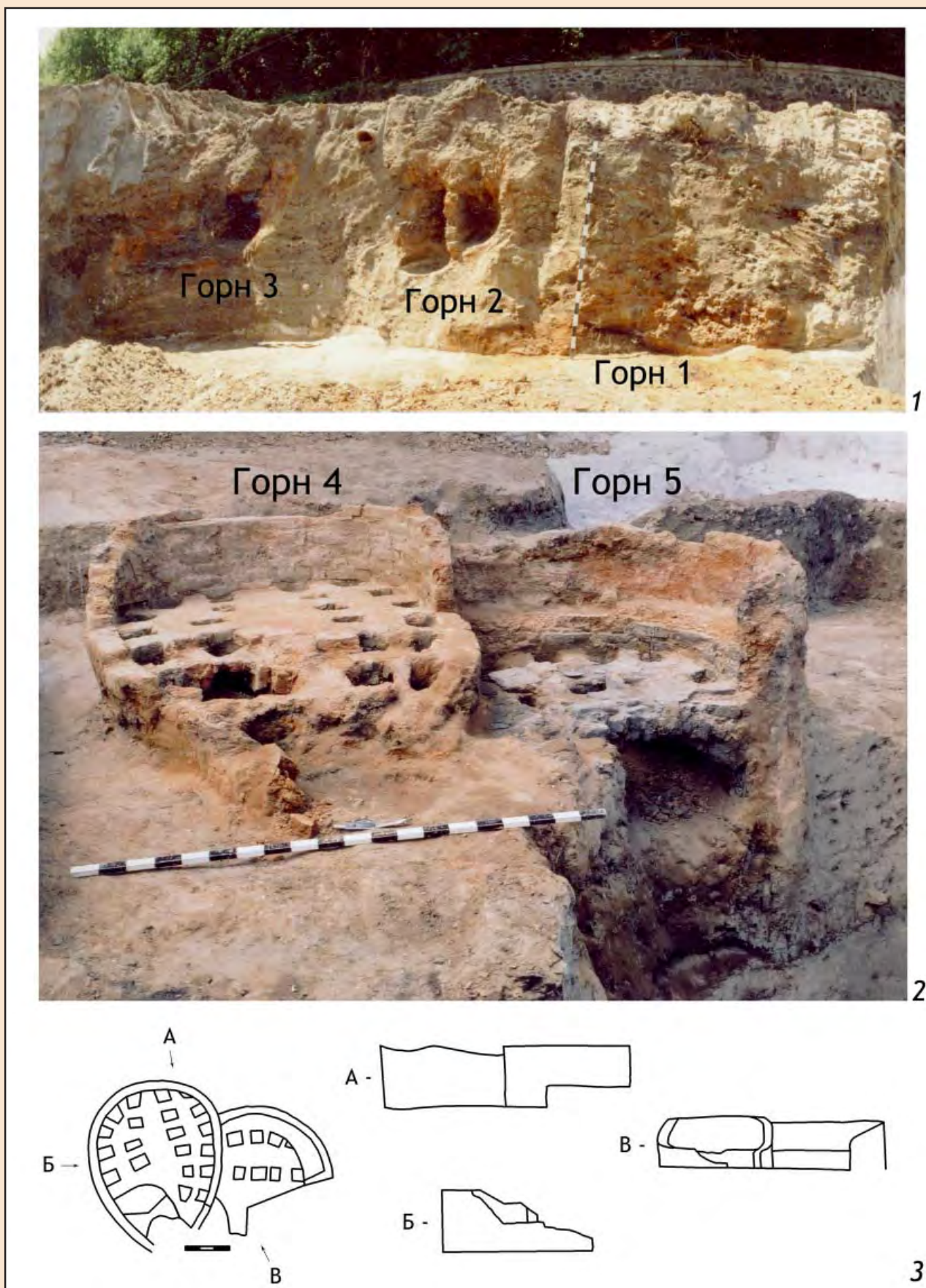
Привертає увагу форма для виготовлення фасадного будинкового декору (іл. 11: 5). Вона неповна, обламана у верхній частині. Зображає херувима з добре профільованим обличчям та менше профільованими крильцями. Такі вироби мали широке розповсюдження в архітектурному декорі доби бароко.

Раніше гончарну слободу датували кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Комплексний аналіз матеріалів розкопок 1987–1993 років та 2002–2007 років дає змогу уточнити хронологію об'єктів і розширити час функціонування гончарної слободи. Можна виділити кілька хронологічних періодів.

1. До першої половини – середини XVII ст. відноситься горно з розкопу V. Його заповнення становили горщики, що мають вінчик з валиком і більш-менш плавну шийку, рифлення на плічках і просту схему опіски. Датуються така кераміка першою половиною XVII ст. Частина горщиків має високий вінчик з борозенкою та вираженим ребром на шийці, вони характерні для середини XVII ст. Асортимент кераміки із цього горна невеликий: тарілка, глечик, покрішка та кубок (іл. 2). Характерно, що тут відсутні люльки.

*Знаємо стільки, скільки пам'ятаємо
Знаем столько, сколько помним
Tantum scimus, quantum memoria tenemus*

Іл. 10. Гончарні горна № 1-5 з комплексу на вул. Гончарній, 12-16

Шари з монетами першої половини XVII ст. зафіксовані також у розкопах II і XIV. Очевидно, у цей час урочище було заселене негусто – лише верхня частина вул. Воздвиженської та прилегла до гори Дитинки частина вул. Гончарної. Є підстави вважати, що тут мешкали замкові гончарі початку XVII ст., адже ця ділянка тоді належала замку. У 1603 році їх було лише 6 і 10 підмайстрів («товаришів»). Згадуються замкові гончарі і 1611 року. Тут же, згідно з писемними джерелами, у цей період відомі й цегельні: воєводи С. Жолкевського «на местцах замку Киевского» під Замковою горою та домініканського монастиря, який теж мав цегельню «за замком высоким киевским» [20, с. 288].

2. Наступний хронологічний горизонт охоплює другу половину XVII – першу половину XVIII ст. До цього періоду відносяться більшість досліджених горен. На їх синхронність вказує керамічний матеріал, який є однотипним. Хоча, звичайно, у межах даного періоду можна виділити раніші та пізніші комплекси. На розкопі XIV горно та пов'язані з ним об'єкти вкопані в гумусований шар, який містив монету 1626 року та вінця горщиків кінця XVI – першої половини XVII ст., що фіксує нижню межу даного гончарного комплексу (іл. 3: 1, 3).

Горно в траншеї 3 було перекрите горілим шаром, що містив монети («деньга» і «полушка») 1730–1740-х років. Монета 173? року знайдена і у верхньому шарі засипки горна з розкопу XV. У ямі 1 траншеї 3 на вул. Гончарній знайдено «деньгу» 1735 року.

Горщики з даних комплексів мають прямі вінця без валика, ребро з внутрішнього боку шийки та плічка без рифлення. Опискою прикрашено також вінця й плічка. Крім смуг і хвилі, з'являються пояси з вертикальних елементів – ком, овалів, рисок тощо. Горщики цього типу побутували у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Горна цього часу більші за розмірами. На даному етапі відмічається певна спеці-

лізація майстрів. Так, майстер з розкопу XIV був фахівцем з виготовлення посуду з опискою – горщиків, тарілок, макітер – його орнаменти найбагатші поміж іншими. Тут же засвідчено виробництво кахель з рослинним орнаментом та двоголовим орлом і біло-глиняних люльок (іл. 3). Власник горна з розкопу IV спеціалізувався на виготовленні кухликів-горнят у вигляді мініатюрних горщиків з ручкою без поливи й оздоб. У культурному шарі біля цього горна також знайдено багато фрагментів мисок і люльок (іл. 4). Гончар – власник горна з траншеї 3 – виготовляв маленькі келишки чи солонки, а також тарілки з підполив'яним розписом. Тут знайдено кілька їх розписаних фрагментів без поливи – брак після першого випалу. Тут же виявлено кілька фрагментів тарілок зі штамповим орнаментом – полив'яних і теракотових, що теж може свідчити про їх подвійний випал (іл. 5). У розкопі XV у культурному шарі біля горна виявлено розвали ще двох тарілок з контурними розписами і теж без поливи. На фрагменті однієї тарілки зображено янгола. Голівка виконана за допомогою штампку, а крила домальовані. Тарілка з майже ідентичним зображенням походить з ями середини – другої половини XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вірогідно, обидві посудини виконані одним майстром (іл. 6: 7, 9). Ще кілька цілих та фрагментованих тарілок і блюдо зі штамповими орнаментами виявлені у двох ямах в траншеї по вул. Гончарній разом з «деньгою» 1735 року (іл. 6: 1–4). Деякі з них теж без поливи – півфабрикати. У розкопі, що розміщений поряд, виявлено глиняний штамп із зображенням квітки, що ідентична відбиткам на даних тарілках (іл. 6: 6). Тарілки із таким самим штампом відомі і у Верхньому місті, що дозволяє визначити продукцію даного майстра. У цей же час було розвинене виробництво біло-глиняних люльок, що їх виготовляли майже всі гончарі.

3. Третій період охоплює середину XVIII – початок XIX ст. До нього відносяться горна з розкопів VIII, XIII, горна

Ід. 11. Гончарні горна № 6–7 (1–2) та горно без номеру (3) з комплексу на вул. Гончарній, 12–16, скупчення світильників у заповненні складу гончарної продукції (4) та керамічні знахідки (5–7)

для випалу цегли та склад свічників. Їхня продукція дещо одноманітніша порівняно з попереднім періодом. Серед виробів переважають горщики з прямими вінцями. Шийка зсередини має гостре ребро або навіть виступ. Іноді плічка мають площини з ребром – так звану «лавку». Денця всі з утрами. Орнамент спрощений або зовсім відсутній. Багато горщиків цього типу димлені, прикрашені ритованими лініями та відбитком орнаментального валика. Такі горщики виготовляли власники горен з розкопів VIII та XIII. Асортимент їх виробів не дуже великий – кахлі, у тому числі з гладенькою лицевою пластиною і карнизні, глиняні грузила, іграшки–«барині» (іл. 7, 8). У розкопі XIV до цього часу відноситься склад свічників. Від горизонту з горном ця будівля відділена товстим шаром піску, таким же шаром і перекрита. Очевидно, це зсуви з гори Дитинки, один з яких і засипав склад. Свічники мали вигляд мисочки з гніздом для свічки (іл. 11: б), складені стосами по кільканадцять штук – всього кілька сотень екземплярів. Цей склад частково розкопали у 1992–1993 роках, а повністю дослідити його вдалося вже 2002 року (іл. 11: 4).

Цікавими є знахідки скарбнички, димленої ринки та фрагмента напівфабрикату миски з фляндрівкою, що засвідчує виробництво посуду із цим видом орнаменту в урочищі на початку XIX ст. (іл. 6: 8, 10–11). Знайдено було й архітектурні деталі – «путті» з кучерями, і глиняну форму для його виготовлення. Є також глиняний медальйон з відштампованим зображенням Георгія Побідоносця на коні. Знайдено також невеликі циліндри невідомого призначення, димарі.

Перші писемні свідчення про урочище відносяться до другої половини

XVIII ст. – в описі подорожі академіка Гільденштедта 1774 року сказано: «За укрєпленнями на западной стороне, рядом со Старым городом, находится овраг, называемый Гончарами, так как там живут гончарники. Между жилищами там две деревянных церкви. Этот овраг открывается на Подол».

Гончарі створили окремий цех близько 1733 року. За матеріалами цеху та кількома актовими документами можна простежити динаміку зміни чисельності цеху, яка протягом XVIII ст. сягала в середньому 50 чоловік. У 1784 році відповідно до «Відомості обліку дворів по старому Києву та Подолу» гончарям в урочищі належало 30 садиб, тобто більшість цехових майстрів проживала в той час на Гончарах-Кожум'яках. У документах гончарного цеху також трапляються згадки про Гончарі, наприклад, під 1799 роком у зв'язку з продажем будинку Василя Дружинецького, у дворі якого була розташована «печь к выжиганию горшков и прочей посуды». Надзвичайно цінний матеріал дає план 1803 року та експлікація до нього, де зазначено прізвища власників садиб, котрими є більшість із відомих за документами цеху гончарних сімей, наприклад цехмістри Кожем'яченко, Стовпниченко, Плясун та багато рядових майстрів [20, с. 291–292].

Офіційно цехова організація була скасована 1834 року, проте гончарний цех ще деякий час продовжував існувати, про що свідчать його корогва 1859 року та печатка 1852 року, а також документація цеху [20, с. 298]. Очевидно, на початку XIX ст. гончарна слобода ще функціонувала. Припинення виробництва тут можна пов'язати з масовою забудовою урочища в середині XIX ст.

Література:

1. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II–V вв. н. э.) / А.А. Бобринский. – Москва : Наука, 1991. – 215 с.
2. Герасимов Д.М. Гончарний комплекс в урочищі Гончари-Кожум'яки / Д.М. Герасимов // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини : Тези доповідей

першої наук.-практ. обл. конф., присвяченої 140-річчю з дня народження В.В. Хвойки, с. Білогородка, жовтень 1991 р. – Київ : ІА НАНУ, 1991. – С. 28–30.

3. *Герасимов Д.М.* Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончарі-Кожум'яки) / Д. М. Герасимов // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва : Зб. наук. статей. – Київ : Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПІК, 1993. – Вип. 2. – С. 109–111.

4. *Герасимов Д.М.* Гончарний комплекс из раскопок Киева / Д.М. Герасимов // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре : Сб. науч. трудов. – Киев : МО «КПДІКЗ», 1995. – С. 149–156.

5. *Івакін Г.Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва / Г. Ю. Івакін // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – Київ : Наукова думка, 1976. – С. 214–221.

6. *Івакін Г.Ю.* Дослідження Гончарів та Кожум'як в 1989 р. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський, Д.М. Герасимов, А.А. Чекановський // НА ІА НАНУ, № 1989/286, 29 с.

7. *Івакін Г.Ю.* Звіт про розкопки Кожум'яцького заgonу в 1990 році / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський, Д.М. Герасимов, А.А. Чекановський, Л.В. Чміль // НА ІА НАНУ, № 1990/34а, 82 с.

8. *Івакін Г.Ю.* Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) у Києві в 1992 р. / Г.Ю. Івакін, Г.А. Козубовський, Д.М. Герасимов, А.А. Чекановський, Л.В. Чміль // НА ІА НАНУ, № 1992/33, 151 с.

9. *Івакін Г.Ю.* Дослідження Кожум'яцького заgonу / Г. Ю. Івакін, Г.А. Козубовський, Л.В. Чміль // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – Київ, 1991. – С. 24–25.

10. *Козубовський Г.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. / Г.А. Козубовський, Д.М. Герасимов, А.А. Чекановський // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр. : Зб. наук. праць. – Київ : Наукова думка, 1993. – С. 238–270.

11. *Омельченко Ю.А.* Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (методичні рекомендації) / Ю.А. Омельченко, І.Б. Тесленко, Л.В. Чміль. – Київ : НМІУ, 1994. – 50 с.

12. *Сагайдак М.А.* Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищах Гончарі та Кожум'яки м. Києва у 2002–2004 рр. / М.А. Сагайдак, Ю.Ю. Башкатов, Д.К. Черновол, Н.В. Хамайко // НА ІА НАНУ, № 2004.

13. *Сергеєва М.С.* Урочище Гончарі в древньому Києві / М.С. Сергеєва, А.А. Чекановський, Л.В. Чміль // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Луцьк, 1993. – С. 212.

14. *Сергеєва М.* Керамічні світильники та свічники XVII–XVIII ст. Київського Подолу / М. Сергеєва // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – Київ, 1994. – Вип. 3. – С. 51–54.

15. *Чекановський А.А.* Люльки з розкопок Гончарів – Кожум'як (на Києво-Подолі) / А.А. Чекановський, Л.В. Чміль // Українське гончарство. – Опішне, 1996. – Кн. 3. – С. 99–108.

16. *Чекановський А. А.* Підставка для випалення люльок / А.А. Чекановський, Л.В. Чміль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 94.

17. *Чміль Л.* Орнаменти київської кераміки XVII–XVIII ст. / Л. Чміль // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва : Зб. наук. статей. – Київ : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 1993. – Вип. 2. – С. 112–116.

18. *Чміль Л.В.* Орнаментація кераміки / Л.В. Чміль // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посібник. – Київ : ІЗМН, 1997. – С. 73–77.

19. *Чміль Л.* Керамічні миски і тарілки XVII–XVIII століть із Києва / Л. Чміль // Українська керамологія : Нац. наук. щорічник. 2001. – Опішне : Українське народознавство, 2001. – Кн. 1. – С. 32–51.

20. *Чміль Л.* Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. / Л. Чміль // Болховітіновський щорічник 2009. – Київ : НКПІКЗ ; КЖД «Софія», 2010. – С. 286–301.

14. *Сергеєва М.* Керамічні світильники та свічники XVII–XVIII ст. Київського Подолу / М. Сергеєва // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – Вип. 3. – Київ, 1994. – С. 51–54.

15. *Чекановський А. А.* Люльки з розкопок Гончарів – Кожум'як (на Києво-Подолі) / А. А. Чекановський, Л. В. Чміль // Українське гончарство. – Кн. 3. – Опішне, 1996. – С. 99–108.

16. *Чекановський А. А.* Підставка для випалення люльок / А. А. Чекановський, Л. В. Чміль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – Київ, 2005. – С. 94.

17. *Чміль Л.* Орнаменти київської кераміки XVII–XVIII ст. / Л. Чміль // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Зб. наук. статей. – К.: Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПІК, 1993. – Вип. 2. – С. 112–116.

18. *Чміль Л. В.* Орнаментація кераміки / Л. В. Чміль // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навч. посібник. – Київ : ІЗМН, 1997. – С. 73–77.

19. *Чміль Л.* Керамічні миски і тарілки XVII–XVIII століть із Києва / Л. Чміль // Українська керамологія: Нац. наук. щорічник. 2001. – Опішне : Українське народознавство, 2001. – Кн. 1. – С. 32–51.

20. *Чміль Л.* Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. / Л. Чміль // Болховітіновський щорічник 2009. – Київ : НКПІКЗ; КЖД «Софія», 2010. – С. 286–301.